

ANADOLU SAHASINDA FARŞANIN TÜRKÇE YAZILMIŞ MANZUM BİR GRAMERİ: TÛTÎ-İ VÂZİH

A Verse Persian Grammar Written In Turkish In Anatolia Field: Tûtî-i Vâzih

İsrafil BABACAN¹

¹ Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ibabacan@ybu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-5613-3940

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received: 24.07.2021
Kabul/Accepted: 14.08.2021

DOI:10.20322/littera.974025

Anahtar Kelimeler

Tûtî-i Vâzih, Manzum
Gramer, Öğretici Metinler,
Mustafa Vâzih, Mesnevî

ÖZ

Bu çalışma, XIX. asrın ilk yarısında Amasya'da, Mustafa Vâzih tarafından kaleme alınan ve Farsçanın Türkçe manzum gramerini ihtiva eden Tûtî-i Vâzih ile ilgilidir. Eser, kısmî bir gramer kitabıdır. Çünkü asıl itibarıyla Farsça fiillerin farklı zaman ve şahıslarda çekimine dayanır. Türk Edebiyatı'nda bilinen dört manzum gramer vardır. Ancak söz konusu eserlerden biri Farsça olduğundan Tûtî-i Vâzih, Türkçe üç manzum gramerden ikincisidir. Dolayısıyla edebiyatımızda nadir rastlanan edebî ürünlerden sayılır. Bu eser, nitelik bakımından Klâsik Türk Edebiyatı'ndaki öğretici metinlerdendir. Mesnevî nazım şekliyle yazılan eser 420 beyittir. Tûtî-i Vâzih, öğretici bir metin olmasına rağmen akıcı, sade ve nükteli bir dile ve anlatım özelliğine sahiptir. Biz, Tûtî-i Vâzih'in bu özelliklerini dikkate alarak çalışmamızın giriş kısmında Klâsik Türk Edebiyatı'nda öğretici metinlerden kısaca bahsettik. Birinci bölümde, Mustafa Vâzih'in hayatı ve eserleri üzerinde durduk. İkinci bölümde ise asıl konumuz olan Tûtî-i Vâzih'i şekil, içerik, plan ve anlatım usulleri gibi hususiyetleri açısından inceledik. Ayrıca eseri, kendisinden önce ve sonra yazılan benzer türdeki gramerlerle ana hatlarıyla karşılaştırmak suretiyle, Türk Edebiyatı içindeki yeri ve önemini belirlemeye çalıştık.

ABSTRACT

That study, relate with the Turkish verse grammar of Persian named Tûtî-i Vâzih, which was enclose persian gramer written Turkish and which was written by Mustafa Vâzih in Amasya in the first half of the XIX. century. The work is a partial grammar book. Because it is essentially based on the conjugation of Persian verbs in different tenses and persons. There are four known verse grammars in Turkish Literature. However, since one of the works in question is in Persian, Tûtî-i Vâzih is the second of the three verse grammars in terms of being written in Turkish. Therefore, it is considered as a rare literary product in our literature. Tûtî-i Vâzih is one of the instructive texts in Classical Turkish Literature in terms of quality. Despite being an instructive text, the work in the form of masnawi with 420 couplets has a fluent, plain and witty language and narrative feature. Considering the sefeatures of Tûtî-i Vâzih, we briefly mentioned the instructive texts in Classical Turkish Literature in the introduction part of our study. In the first part, we focused on the life and works of Mustafa Vazih. In the second part, we examined our main subject, Tûtî-i Vâzih, in terms of its features such as form, content, plan and narration methods. In addition, we tried to determine the place and importance of the work in Turkish Literature by comparing the main lines with similar grammars written before and after it.

Keywords

Tûtî-i Vâzih, Verse Grammar,
Instructional Texts, Mustafa
Vazih, Masnawi

Atf/Citation: Babacan, İ. (2021), "Anadolu Sahasında Farsçanın Türkçe Yazılmış Manzum Bir Grameri: Tûtî-i Vâzih", *Littera Turca, Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 7/4, 925-936.

Sorumlu yazar/Corresponding author: İsrafil BABACAN, ibabacan@ybu.edu.tr

GİRİŞ

Anadolu sahası Klâsik Türk Şiiri geniş anlamda ele alındığında, şekil ve tür bakımından oldukça zengindir. Bu şiirde her ne kadar azımsanmayacak sayıda estetik ve sanat değeri yüksek ürünler olsa da, ahlâkî ve öğretici hüviyete sahip birçok eser de mevcuttur. Ahlâkî ve öğretici metinlerin önemli bir bölümü mensur olmakla birlikte, başta mesnevî nazım şekli ile olmak üzere manzum şekilde kaleme alındıkları da görülür.

Öğretici eserler, yazılış gayeleri açısından ahlâkî olanlardan belirgin bir şekilde ayrılır. Ahlâkî olanlar insanın daha çok kalp ve vicdanına hitap ederken çoğu kez sanat gayesini ön planda tutarlar. Öğretici metinler ise, kişinin eğitimini esas alıp akıl ve mantık gelişimine hitap eder. Sanat ve estetik kaygısı ise ikinci plandadır. Ancak bu yön büsbütün ihmal edilmez. Çünkü eski medeniyetimizde hemen her alanda olduğu gibi eğitim ve öğretim faaliyetlerinin de zevkli bir hale getirilerek “meşk edilmesi” temel yöntemlerden biridir. Örneğin ahlâkî bir metin olan Âşık Paşa'nın (ö. 733/1332) *Garibnâme*'sinde insanın ahlâkî açıdan kemali hedeflenmekle beraber, o günün dil ve edebî şartları açısından olabildiğince estetik kurallara riayet edilerek sanatlı bir dilin kullanılmış olduğu genel kabule mazhar bir görüştür. Oysa eğitim ve öğretim amaçlı olan manzum sözlüklerin genelinde, sözcüklerin öğrenilmesi ve bunların Türkçe karşılıklarıyla ezberlenmesi amaçlandığından, bu tür sözlüklerin önemli bir kısmı, kolayca okunabilecek tarzda hazırlanmıştır (Öz 2010: 64-65). Dolayısıyla öğretici eserlerde yüksek edebî bir dil aramamak gerekir. Öte yandan eski edebiyatımızda sanatsal eserler ile öğretici eserlerin şekil açısından belirgin bir farkı vardır. Sanatsal eserler genelde manzum kaleme alınırken öğretici eserler, mensur, manzum ya da manzum-mensur karışık olabilir (Kiremitçi 2015: 319). Yani öğretici eserler geleneksel edebiyatımızda, çok yönlü şekil özellikleri arz eder.

Klâsik Türk edebiyatında öğretici eserler çok geniş bir alanda ve farklı tür adları altında yer alır. Bu başlık altında yer alan eserler Agah Sırrı Levend tarafından şu şekilde tasnif edilmiştir:

“İnşâ (kitâbet), kavaid, belâgat ve edebiyat kitapları, simya ve tencim risaleleri, coğrafya ile ilgili eserler, fal-nameler, ta'bir-nameler, ihtilac-nameler, musiki eserleri, atıcılık ve binicilikle ilgili eserler. Sıraladığımız bu eserler, kitaplıklarımızda ya ayrı nüshalar halinde bulunur ya da birkaçı aynı nüshaya yazılarak mecmua altında toplanır. Çok kez başka yerlerde bulamadığımız eserlere bu mecmualarda rastladığımız olur. Bu bakımdan, kitaplıklarda mecmua olarak kayıtlı bulunan yazmalar çok zengin ve çeşitlidir“ (1973: 166).

Klâsik Türk Edebiyatı'nda öğretici eserlerin çeşitli yönlerden tasnifi üzerine yapılan bir başka çalışmaya göre bu tür eserler umumî bir gruplandırılmaya tabi tutulduklarında, sanatsal ve öğretici-didaktik olanlar diye iki kısma ayrılır. Söz konusu türden eserler tematik ana-alt başlık ve tür bağlamında tasnif edildiğinde ise, bireyi/toplumu eğitime amacında olanlar, şahsı/shahısları tanıtmaya yönelik olanlar, gerçek hayatı yansıtanlar, güzel sanatlarla ilgili olanlar, ansiklopediler ve sözlükler ile ilmi eserler olmak üzere altı grupta yer alırlar (Kiremitçi 2015: 326-327). Söz konusu çalışmada ayrıca, bizim yazımızda ele alacağımız eseri tasnif etmemize yardımcı olacak alt başlıklar belirlenerek örneklendirilir.

Eski edebiyatımızda eğitim ve öğretim amacıyla manzum kaleme alınan eserlerin genelinde, mesnevî nazım şekli tercih edilmiştir. Bu tercihte mesnevîlerin yazılış amacına göre çeşitlilik göstermesi önemli bir etkidir. İsmail Ünver, mesnevîleri yazılış amacına göre tasnif ederken, ilk gruptaki mesnevîleri, okuyucuya bilgi vermek,

onu eğitmek amacı güdenlerin oluşturduğunu söyler. Bu grupta dinî ahlâkî eserlerle eski bilimlerle ilgili olan ve ansiklopedik bilgiler veren mesnevîler yer almaktadır (1986: 438). Görüldüğü gibi bu grupta, bizim çalışmamıza konu olan manzum gramerler yer almamaktadır. Bu konuda yapılan başka bir tetkikte, manzum gramerlere değinilmez. Bu tetkikte, ansiklopedi niteliği taşıyan ya da belli alanlarda bilgi veren mesnevîler başlığı altında, ansiklopedi niteliği taşıyan mesnevîler, tıp ve astroloji ile ilgili eserler, şu'arâ tezkiresi ve şâir-nâmeler, hüsn-i hat ile ilgili eserler, ferâiz (miras hukuku) ile ilgili eserler, manzum sözlükler alt başlıkları sayılıp örneklendirilir (Kartal 2013: 153). Dolayısıyla bu makalemizde ayrıntısıyla inceleyeceğimiz Mustafa Vâzih'a (ö. 1832) ait *Tûtî-i Vâzih* adlı manzum grameri, yukarıda söz edilen tasnif ve gruplandırmalara göre bir yere koyma ihtiyacı hâsıl olmaktadır. Bu esere ait tespitlerimize geçmeden önce, Mustafa Vâzih'ın hayatı ve eserlerinden kısaca bahsedeceğiz.

I. Mustafa Vâzih'ın Hayatı ve Eserleri¹

Mustafa Vâzih, 1177/1763-1764 senesinde Amasya'da dünyaya gelmiştir. Babası Amasya müftüsü Kara İsmail Efendi, II. Beyazıt'ın Amasya'da şehzadeligi sırasında ona imamlık yapan Çorumlu kazasker Alaaddin Ali Efendi'nin soyundan gelmektedir. Bu yüzden Vâzih, kimi kaynaklarda Çorumlu olarak nitelendirilir. İlköğrenimini babasından, Gümüşhaneli Ebubekir Efendi ve Şeyhzade lakaplı bir âlimden almıştır. Bir süre babasının yanında yazı işlerinde çalıştıktan sonra İstanbul'a daha yüksek düzeyde medrese eğitimi almak için gitmiştir. Bu sırada Latince de öğrenmiş ve Arapça-Farsça bilgisini iletmiştir.

İstanbul'dan döndüğü sırada Amasya şehri oldukça karışıktır. Taşra ve merkez yöneticileri ile halk arasında, başta öşür meselesi olmak üzere çeşitli anlaşmazlıklar bulunmakta idi. Bu esnada Sungurlu Medresesi'nde bir müddet müderrislik yapan Vâzih, Amasya müftülüğüne ilk defa Caniklizâde Tayyar Mahmud Paşa'nın desteğiyle 1213/1799 tarihinde atanmıştır. Bu ilk müftülük görevi sırasında halktan onda bir yerine üçte bir vergi toplayan Tayyar Mahmud Paşa'yı desteklemesi çevre müftülerinin, medrese hocalarının ve bölgedeki din âlimlerinin tepkisini çekmiştir. Bu tepkilerin artmasıyla, 20 Ekim 1799 tarihinde azledilmiştir. Yerine geçen Abdürrahim Efendi'nin 12 Ocak 1800 tarihinde azli sonrasında Vâzih tekrar müftülüğe getirildiyse de 8 Haziran 1800'de yeniden görevden alınmıştır. Son olarak Mahmud Paşa'nın gayretleriyle üçüncü kez 25 Ekim 1803'te yeniden Amasya müftülüğüne atanmış, ancak bu son atamasında da görev süresi uzun sürmeyerek 1804 Mart ayında müftülük görevinden düşürülmüştür. Bundan sonra yeni bir vazife için istekli olmayan Vâzih bir köşeye çekilmesine rağmen talihsizlikler yakasını bırakmamıştır. 1817'de Amasya'da cereyan eden talebe-yeniçeri münakaşasında taraf olduğu düşünülerek 1818'de Limni'ye gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat yaşlılığı ve hastalıkları dolayısıyla Tokat'a gönderilmesi söz konusu olmuş, altı ay kadar burada sürgün kaldıktan sonra

¹ Bu başlık altında yer alan Mustafa Vâzih'a ait biyografik bilgiler, konu hakkında en geniş araştırma olan Ahmet Topal'ın 2016 yılında yayımladığı, Mustafa Vâzih'a ait *Güldeste-i Gülistân Hediyyeten li'l-İhvân* adlı Gülistan tercümesinin 21-32. sayfaları arasındaki kısımdan özetlenmiştir.

Amasya'ya dönmüştür. Sürgün sırasında Sivas valisinin davetiyle bu şehre de gitmiş ve af fermanını burada almıştır.

Mustafa Vâzih, sürgün dönüşünde münzevî bir hayat yaşamıştır. 1247/1831-1832 yılında Amasya'da vefat eden Mustafa Vâzih, bu şehirde toprağa verilmiştir. Mustafa Vâzih, eserlerinden ve hakkında yazılanlardan anlaşıldığı kadarıyla geniş bir Arapça-Farsça bilgisine sahip, nüktedan, tarih düşürme sanatında mahir ve çok yönlü bir din âlimidir. Söz konusu zengin kişiliğinden dolayı çeşitli alanlarda farklı türlerden eserler kaleme almıştır.

Vâzih'a ait olduğu kesin olan üç manzum üç de mensur eser vardır. Manzum eserlerinin ilki, tek nüshaya sahip *Dîvânçe'sidir*. Tarih manzumeleri ve gazel ağırlıklı *Dîvânçe* yayınlanmamıştır. Bu yazımıza konu olan *Tûtî-i Vâzih* adlı manzum grameri de yayımlanmamıştır. Üçüncü manzum eseri olan *Belâ-yı Vâzih Safâ-yı Lâyih* adlı sergüzeşt, altı aylık sürgün hayatını söz konusu eder. Sergüzeşt, Ahmet Topal tarafından 2015 yılında yayınlanmıştır. Mensur eserlerinin ilki olan *Güldeste-i Gülistân Hediyyeten li'l-İhvân* adlı Gülistân tercümesi yine Ahmet Topal tarafından 2015 yılında yayınlanmıştır. *Şerhü'l-Ezân ve Dellâlü'l-Cinân* adlı ezan şerhi ise ezanın teviline yönelik Arapça bir fıkıh kitabıdır. En önemli mensur eseri, Amasya tarihi ile Vâzih'ın devrinde Amasya'daki önemli vukuatları içeren *Belâbilü'r-Râsiyye fi-Riyâz-ı Mesâilî'l-Amasiyye* adında bir tür sosyolojik tarihtir. *Belâbilü'r-Râsiyye*, aynı adla Mesut Aydın vd. tarafından 2011 yılında yeni yazıya çevrilmiştir. Yine aynı yılda, Ali Rıza Ayar ve Recep Orhan Özel, eseri kısa bir incelemeyle birlikte sadeleştirip günümüz Türkçesine aktarmıştır. Bunların dışında Mustafa Vâzih'a atfedilen ancak ona ait olduğu kesin olmayan *Hikâye-i Beşir Çelebi* adlı Türkçe bir hikâye ve *Fütûhat-ı Şâh İsmail Bahadır* adlı Farsça bir destan da, Amasya İl Halk Kütüphanesi'de yazma halinde bulunmaktadır.

II. Edebiyatımızda Manzum Gramerler ve Vâzih'ın Tûtî-i Vâzih'ı

Edebiyatımızda manzum gramerler, manzum sözlükler kadar yaygın değildir. Manzum sözlüklerin sayısı hakkında yapılan en geniş çalışmaya göre edebiyatımızda, Farsça-Türkçe 16, Arapça-Türkçe 9, Farsça-Arapça-Türkçe 15, Türkçe-Fransızca 1, Ermenice-Türkçe 2, Rumca-Türkçe 1, Boşnakça-Türkçe 1, Bulgarca-Türkçe 1, Türkçe-Arapça-Farsça-Afgan lehçeleri ve Hintçe 1, Arapça-Farsça 5 (Demirci 2012: x-xii) olmak üzere 52 manzum sözlük mevcuttur. Oysa manzum gramerler üzerine yapılan bir araştırmaya göre edebiyatımızda *Tûtî-i Vâzih* hariç, sadece üç adet manzum gramer yer almaktadır. Bunlardan ilki yazma halinde olan ve bilindiği kadarıyla ilk manzum gramerimiz olan *Kavâ'id-i Fûrs'tür* (telif: 957/1550). Diğer ikisi ise matbu nüshaları mevcut *Manzum Kavâ'id-i Fârsî* veya *Nazmu'l-Ferîd* (telif: 1315/1897) ve *Ikdu'l-Le'âlî* (telif: 1323/1905) adlı eserlerdir (Çetinkaya 2021: 39). Bu eserlerin telif tarihlerinde görüldüğü gibi edebiyatımızda, XVI. asırdan XIX. asrın sonuna kadar, tespit edilebildiği kadarıyla manzum gramer kaleme alınmamıştır. Ancak ileride görüleceği üzere *Tûtî-i Vâzih* ise, XIX. asrın ilk yarısında yazılmıştır. Bu durumda en azından, XVI. yüzyılın ortasından, XIX. yüzyılın başına kadar geçen yaklaşık üç yüzyıllık bir süreçte manzum gramer yazımına rastlanmamış olması, dikkat çekici bir durumdur. Biz bu durumu, gramer öğretiminin mensur eserler üzerinden yürütülmesine, gramer gibi kısmen ağır ilmî bir konunun manzum anlatılmasının zorluğuna ve gramer öğretiminin manzum sözlükler içerisine serpiştirilmesi gibi sebeplere bağlamaktayız.

İlk manzum gramerimiz olan *Kavâ'id-i Fûrs* 957/1550 yılında, hayatı hakkında fazla bilgi olmayan Hüsâm Efendi tarafından Farsça dilbilgisi kuralları ile ilgili yazılmış bir manzumedir. Millî kütüphanedeki nüshası, 46 varak ve 403 beyitten müteşekkildir. Dilbilgisi konuları üç Farsça ana başlık altında verilmiştir. Bu başlıklar, fiil, harf ve isimdir. Alt başlıklarda ise her grubun müştakları verilmiştir. Daha sonra bu grupların masdarlarına ve çoğullama şekillerine de değinilmiştir. Eser üzerine 2006 yılında Tolga Elbirlik tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Çetinkaya 2021: 91-93). Tespit edilen ikinci manzum gramer, *Manzum Kavâ'id-i Fârsî* veya *Nazmu'l-Ferîd*'in matbu hali mevcut olup 1315/1897 yılında Ahmet Remzi Akyürek (d.1892/ö.1944) tarafından telif edilmesine rağmen 1316/1900 tarihinde İstanbul Kasbar Matbaası'nda tab edilmiştir. Bu eserin diğer manzum gramerlerden farkı, Farsça kaleme alınmasıdır. 8 sayfa ve 118 beyittir. Eser, mukaddime, dokuz bâb ve hâtime kısımlarından oluşmaktadır. Eserin bâbları masdar, mâzî fiillerin köklerini elde etme yolları, muzârî konusu, mef'ûl ve fâil, fiil çekimlerinde olumsuzluk, ism-i zamân ile ism-i mekân, edat, ön ve son ekler ile soru edatlarıdır (Çetinkaya 2021: 412-415). Matbu halde olan diğer bir Türkçe manzum gramer olan *Ikdu'l-Le'âlî*, hayatı hakkında fazla malumata sahip olmadığımız Mehmed Âtîf İbnü'l-Hamdî tarafından 1323/1905 yılında telif edilip aynı yıl İstanbul'da Şirket-i Mürettebiye Matbaası'nda basılmıştır. 32 sayfa ve 340 beyittir. Eserin başında na't ve devrin padişahına övgü içeren bir giriş vardır. Daha sonra "ifâde-i merâm" başlıklı önsöz yer alır. Dilbilgisi kısmı 270 beyitten oluşmaktadır. Bu kısımda masdarlar, mâzî, muzârî, gelecek zaman, şimdiki zaman, ism-i fâil ile ism-i mef'ûl, ismin çeşitli gramatik dönüşümleri, zamirler, edatlar ve sıfatlar gibi konulara değinilir (Çetinkaya 2021: 433-436). Görüldüğü üzere bilhassa adı anılan son iki manzum gramer, birbirine oldukça benzemektedir.

Bugüne kadar adı bilinmekle beraber üzerinde ayrıntılı bir inceleme yapılmayan Mustafa Vâzih'in *Tûtî-i Vâzih* adlı manzum grameri, Farsça kaideleri Türkçe izah eden bir eserdir. Ahmet Remzi Akyürek'in *Manzum Kavâ'id-i Fârsî* veya *Nazmu'l-Ferîd*'inin Farça yazıldığı dikkate alınırsa *Tûtî-i Vâzih*, edebiyatımızdaki üç Türkçe manzum gramerden biri olarak kabul edilebilir. Eserin üçü Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi ve biri Ankara Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi'nde olmak üzere dört yazma nüshası mevcuttur. Çorumdaki 5332/1 nolu nüshada, eserin 1238/1822-1823 tarihinde Mustafa Vâzih tarafından bitirildiğine işaret eden bir kayıt vardır. Ayrıca eserin sonunda yer alan "*Bilmek ister iseniz târîhin/Tûtî-i Vâzih okun ezber ile*" beytinin ikinci mısraı da bu seneye işaret etmektedir (Vâzih 1238/1822-1823: 14a). Elimizdeki nüshalar farklı sayıda beyit içermekle birlikte yaptığımız karşılaştırmada *Tûtî-i Vâzih*'in, 420 beyitten müteşekkil olduğunu gördük. Bu haliyle *Tûtî-i Vâzih*, edebiyatımızdaki en kapsamlı manzum gramerdir. Eser, "fe'ilâtün/fe'ilâtün/fe'ilün vezninde mesnevî nazım şekliyle kaleme alınmıştır. Vâzih bu manzum gramerine, aşağıda gösterilen beyitte, "*Tûtî-i Vâzih*" adını verdiğini belirtmiştir:

*İsmidir Tûtî-i Vâzih kelimât
Nâzıra kand-i nebât u mir'ât
(Vâzih 1238/1822-1823: 14a)*

Tûtî-i Vâzih'in Çorumdaki iki nüshasında, "*Emsiletü Vâzih fi'l-Fârsî ma'ahâ Dürriyyetün*" (Vâzih'in içinde inciler bulunan Farsça emsile kitabı) başlığı yer almaktadır. Bu başlığın altında bulunan besmeleden sonra ilk beyitte

Allah'a hamd edildikten sonra, ikinci ve üçüncü beyitlerde Hazret-i Peygamber ile ashabına övgülerde bulunularak dua, salavat ve selam gönderilmiştir. Dördüncü beyitte kendi adını anan Vâzih, dokuzuncu beyte kadar olan kısımda müftülük yaptığını, "Kur'ân-hân" olduğunu, daha sonra da bir köşeye çekilip ilim ve tedris işleriyle uğraştığını anlatır. Dokuz ila on beşinci beyitler arasında eserini niçin ve kimlere faydalı olsun diye yazdığını, şu şekilde izah eder:

*Fârsî fennin iderken ta'lîm
Hâtıra oldu bu niyet takdîm*

*Ki yazam Fûrs'de bir emsile-i nev
Arabî emsilesine pey-rev*

*Ahsenü'l-hıfz bedü'l-elfâz
Eshelü'l-lafz ser'ü'l-îkâz*

*Gerçi var Emsile-i Sivasî
Mübtedî zihnidir pek kâsî*

*Okusun hâsıl-ı ömrüm hâlâ
Ni'metullâh Muhammed Mollâ*

*Okusunlar dahı her tâlibler
Fârisî fenninedir râgıblar
(Vâzih 1238/1822-1823: 1b)*

Bu beyitlerden anlaşıldığına göre Vâzih eserini, öncelikle oğlu Nimetullâh Muhammed Molla için kaleme almış ancak Farsça öğrenmek isteyen diğer isteklilerin de ondan faydalanabileceğini belirtmiştir. Böyle bir niyetle yola çıkmaya, Farsça öğretirken karar verdiğini söylemektedir. Eserini, Arapça emsile yani gramer öğretimindeki sistemle yazdığını özellikle vurgulamıştır. Bunu yaparken de Şemseddin-i Sivasî'nin (ö. 1006/1597) "*Emsile-i Sivasî*"sini örnek aldığını zikretmiştir. *Emsile-i Sivasî*'yi zor bulduğu için böyle bir eser kaleme aldığını söylemiştir. Her ne kadar Şemseddin Sivasî'nin *Hallü Me'âkidi'l-Kavâid* adlı İbn Hişâm en-Nahvî'nin *el-İ'râb an-Kavâidi'l-İ'râb* adlı eserine haşiye olarak yazdığı bir Arapça gramer risalesi (Aksoy 2010: 525) varsa da, zannımızca Vâzih'in kastettiği emsile kitabı, Şemseddin-i Sivasî'ye ait olan, *Umdetü'l-Edîb fî-Ta'lîmi ve't-Te'dîb (Kavâ'id-i Fârisiyye)* adlı eserdir. Bu eser, "Farsça harflerin ve edatların kelime içinde aldıkları rolleri ve kelimelerin eklerle birlikte kazandıkları yeni anlamları" izah ettiğinden ve muhtevasında, Farsça gramer kaidelerinden bahsedilirken bu kaidelerin daha çok Arapça sarf ve nahiv bilgileriyle verildiği görüldüğünden (Yıldırım 2017: 34 ve 37), Vâzih'in örnek aldığı modelin bu olma ihtimali daha güçlüdür. Ayrıca *Umdetü'l-Edîb fî-Ta'lîmi ve't-Te'dîb*'in, *Emsile-i Fârisiyye* şeklinde bir adının da olması (Yıldırım 2017: 33), bu ihtimali daha da güçlendirmektedir.

Vâzih, yukarıda zikredilen on beşinci beyitte manzum gramerinin adını andıktan sonra, on altı-on sekizinci beyitler arasında, onu bitirdiğine hamd edip manzum sözlüklerde olduğu gibi metnin veznini vermiştir. Daha sonra "tenbih" başlığı altında on dokuz-yirmi ikinci beyitler arasında yeniden oğluna seslenir ve vâvı ma'duleden kısaca söz eder. Yirmi üçüncü beyitten itibaren "ibtidâ-i muhtelifât" başlığıyla Farsça gramer

konularının anlatıldığı asıl kısma geçen Vâzih, ileride bahsedeceğimiz içerik ve planı devam ettirerek üç yüz doksan yedinci beyitten önce “der-beyân-ı zamâ’ir” başlığıyla Farsça zamirler konusunu, dört yüz yedinci beyte kadar devam ettirmiştir. Bundan sonra, “der-beyân-ı hurûfât-ı Fârsî” başlığı altında son iki beyte kadar Farsça edatlardan söz eder. Son iki beyitte ise, şu şekilde eserin tamamlandığına şükredip tarih düşmüştür:

*Hamdülillâh kitâb oldu tamâm
Avn-i Bârî-i cihân-perver ile*

*Bilmek ister iseniz târîhin
Tûtî-i Vâzih okun ezber ile
(Vâzih 1238/1822-1823: 14a)*

Tûtî-i Vâzih’in gramer bölümünün içeriği büyük oranda, hânden (okumak) fiilinin hând muhaffef köküyle birlikte, farklı zamanlarda ve şahıslarda çekimini içermektedir. Bu çekimlerde olumsuz şekillere de örnekler verilmektedir. Ayrıca her çekimin -eğer Farsçada varsa- te’kidli (vurgulu) halleri de gösterilmektedir. Bunu yaparken, aşağıdaki örnekte olduğu gibi çekimli fiilin okunuşuna işaret eden hareketler zikredilir:

*Fî’l-i mâzî vü binâ’u’l-ma’lûm
Müfred er avrat okudu mefhûm*

*Vakt geçmişte ola yâ hâlâ
Sen de vaktiyle çalış yâ Mollâ*

*Bunda üç dâne hurûf sâkinir
İbtidâ sâkin ile mümkündür
(Vâzih 1238/1822-1823: 2a)*

Hânden fiilinin çekiminin âlet, ism-i fâil ve ism-i mef’ûl hallerine de işaret eden Vâzih, bu fiillerin gayib ve meçhûl biçimlerine örnekler vermiştir. Ayrıca söz konusu çekimlerin emir sigalarını ihmal etmeyerek çeşitli misallerle konuyu zenginleştirmiştir. Her çekimde, Farsçada dişil-eril ayrımına yer olmadığına işaret etmeyi de ihmal etmemiştir. Aşağıda bunlara ait bazı örnekler yer almaktadır:

Âlet-i Hânden

*İsm-i âlet budur işte ahhâb
Okumak âletidir elde kitâb*

*İsm-i âletlere cânım çelevi
Sığa yok Fûrs’de mislü’l-Arabî*

*Söylenir adı ile her âlet
Yazıyılan giceye kıl himmet
(Vâzih 1238/1822-1823: 3a)*

Hânende

*İsm-i fâ’il okuyucu ma’nâ
Er u avratlara şâmil hâlâ*

(Vâzih 1238/1822-1823: 6a)

Hânde ne-mî-şevêd

*Fî'l-i müstakbel-i mechûl-i binâ
Hem de müfred ü muhâtab-ı ma'nâ*

*Şimdiki hâlde okunmaz o çok
Emegin boşa akıl başda yok*

(Vâzih 1238/1822-1823: 8b)

Vâzih hânden fiilin bazı çekimlerinin sonunda tenbih, ka'ide, ka'ide-i tenbîh, tenbîh-i ka'ide ve kâ'ide-i mukaddem gibi başlıklarla konuyu şu şekilde toparlamıştır:

Kâ'ide-i Tenbîh

*Oldu bu harf henûz harfû'l-hâl
Mî dahı oldu efendim o me'âl*

*İkisi bir yere geldikde tamâm
Ma'nî-i te'kîdin eyler ifhâm*

(Vâzih 1238/1822-1823: 2b)

“Der-beyân-ı zamâir” başlıklı zamirlerin anlatıldığı kısımda, önce Farsça zamirlerin öneminden ve gramerdeki yerinden bahsedilmiştir. Sonra bu zamirlerin Arapçadaki durumlarından farklılığına dikkat çekilmiştir. Ardından zamirlerin çoğul kullanımlarına değinilmiştir. “Der-beyân-ı hurûfât-ı Fârsî” bölümünde ise, Farsça zamir adları tekrarlanmış ve Arapça ile karşılaştırılmıştır. Sonra Arapçadaki kimi edatlar zikredilerek Farsça mukabilleri verilmiştir.

Tûtî-i Vâzih'ta, bazı mensur ve manzum gramerlerde olduğu gibi “bâb” sistemi içerisinde, bütün gramer konularının ayrı başlıklar altında verilmesi yöntemi yoktur. Zaten eser, sadece fiil çekimi, zamirlerin adı ve kimi Farsça edatlara kısaca değinmek suretiyle hazırlanmıştır. *Tûtî-i Vâzih* temelde, Farsça fiil sarfının farklı zaman ve şahıslardaki durumu ile çoğul, meçhul ve taaccüp hallerinde kullanımlarına dayanır. Yani eser, kısmî bir gramerdir.

Tûtî-i Vâzih, müellifin de belirttiği gibi “mübtedî”ler yani Farsçaya hevesli ve yeni başlayanlar için kaleme alındığından dili, gramer gibi kısmen ağır bir konuyu işleyen öğretici eserlere göre oldukça sadedir. Üslubu da buna bağlı olarak eğitim hayatına yeni başlayanlara veya halktan kişilere hitap eder biçimde kurgulanmıştır. Vâzih, geleneksel “meşk” öğretim sistemini zevkli, ezberi kolaylaştırıcı ve verdiği konuları mümkün olduğunca sade Türkçe ile karşılayan bir üslupla aktarmaya çalışmıştır. Şaka ve buna bağlı kimi avama ait tabirler, eserde sık sık kalıp şeklinde tekrarlanır. Örneğin hemen her konunun başında “er u avrat” ifadesini içeren tabirin geçtiği şu kullanım görülmektedir:

*Fil-i mâzî-i binâ'ü'l-mechûl
Hem de müfred bir er avrat ma'mûl
(Vâzih 1238/1822-1823: 4b)*

Eserin öğrencilere hitap eden yönünü asla gözden uzak tutmayan Vâzih, Farsça fiillerin çekimlerinin Türkçe karşılıklarını verirken, öğrencilere sitem yoluyla nasihat eden ifadeleri, yer yer şaka yollu bir edayla dile getirir. Bu durum, şu örneklerde görüleceği üzere, *Tûtî-i Vâzih*'i eğlenceli bir hale getirmiştir:

*Okumadı ni'deyim geçmişde
Ser-serîdir o değil bir işde
(Vâzih 1238/1822-1823: 2a)*

*Küçücekden okumadı ol yâr
Gelecekte okumasın deyyâr
(Vâzih 1238/1822-1823: 3a)*

*Vakt geçmişde ola yâ hâlâ
Sen de vaktiyle çalış yâ mollâ
(Vâzih 1238/1822-1823: 4a)*

*Sizler okumadınız geçmişde
Bu tekâsül ne revâ yaz kışda
(Vâzih 1238/1822-1823: 6b)*

Vâzih, aşağıda örnekleri verilen deyimler, halk tabirleri ve konuşma dili özellikleriyle eserini akıcı ve okunabilir bir hale getirmeyi de başarmıştır:

*Okumadı bir er ü bir avrat
Bu cihân içre çekerler zahmet
(Vâzih 1238/1822-1823: 2a)*

*İkisi bir yere geldikde tamâm
Ma'nî-i te'kîdin eyler ifhâm
(Vâzih 1238/1822-1823: 2b)*

*Tut kulak kâ'ide-i ra'nâyâ
Zammeye mîme vü harf-i bâya
(Vâzih 1238/1822-1823: 3a)*

*Cümlesi okudular geçmişde
Âlim ol sen de oku çalış da
(Vâzih 1238/1822-1823: 4a)*

*Söyle ey Tûtî-i Vâzih sözünü
Bir de mechûle döndür yüzünü
(Vâzih 1238/1822-1823: 8b)*

Tûtî-i Vâzih'i ana hatlarıyla, Türkçe manzum biçimde kaleme alınan diğer iki eserle karşılaştırmak mümkündür. Türkçe yazılmış ilk manzum Farsça gramer olan *Kavâ'id-i Fûrs*'te olduğu gibi Vâzih'in eserinde de dibâce ve hatime kısımları yer almaz. *Kavâ'id-i Fûrs*'te eserin adı, telif sebebi ve muhtevası hakkında bilgi verilmemiştir. Sadece eserin telif tarihi bir beyitle kayıt altına alınmıştır (Çetinkaya 2021: 91) *Tûtî-i Vâzih*'ta ise yine eserin telif tarihi nazmen zikredilmekle birlikte, yukarıda bahsettiğimiz gibi, eserin adı, telif sebebi ve muhtevası hakkında kısaca da olsa bilgi verilmektedir. *Kavâ'id-i Fûrs*, birçok mensur gramer kitabında olduğu gibi "bâb" sistemi

üzerine oluşturulmuş ve yetmiş iki bâbdan meydana gelmiştir. Bu gramerde Hüsâm Efendi, morfolojik olarak kelimeyi isim, fiil ve harf olarak üçe ayırıp Türkçe'nin temel yapısına göre açıklamalarda bulunmuştur. Ayrıca açıklamalarında tümden gelim metodunu kullanmıştır (Elbirlik 2006: 11-13). Ancak böyle bir duruma, Vâzih'in eserinde rastlanmaz. *Kavâ'id-i Fûrs*'ün metni, birden çok vezinden müteşekkildir ancak, *Tûtî-i Vâzih*, baştan sona tek vezinle kaleme alınmıştır. Bununla birlikte her iki eserde fiil sigalarının tüm zamanlardaki hali ile emir, gayib, hâzır ve mechûl gibi kullanımlarının da verilmesi benzer bir durumdur.

Elimizdeki bilgilere göre *Tûtî-i Vâzih*'tan sonra kaleme alınan ve edebiyatımızın bilinen son Türkçe manzum gramer olan Mehmed Âtîf İbnü'l-Hamdî'nin *Ikdu'l-Leâli*'si, içerik ve usul açısından büyük oranda *Tûtî-i Vâzih*'a benzer. Sadece eserin umumî planlamasında farklılıklar vardır. *Ikdu'l-Leâli*'de hamdele-salvale bölümü ile devrin padişahına övgü kısmı nispeten uzundur. Ayrıca "ifâde-i merâm" başlığı altında bir tür dîbâceye yer verilmiştir (Çetinkaya 2021: 434). Yukarıda bahsedildiği üzere, bu nitelikler *Tûtî-i Vâzih*'ta yoktur. Ancak ikisinde de fiil çekimlerinin temel planı teşkil etmesi ve bunlara ait başlıkların hemen hemen aynı olması dikkat çekici bir durumdur.

Anadolu sahasında kaleme alınan manzum ya da mensur olsun gramerler, temel özellikleri açısından tasnif edilmiştir. Gökhan Çetinkaya'nın tezinde yaptığı bu tasniflere göre söz konusu eserler dil bakımından, Farsça, Arapça, Türkçe ya da Farsça-Türkçe açıklamalı olarak dört gruba ayrılırlar. Usul ve içerik yönünden ise emsile, şerh, sarf-nahiv, yeni usul ve eğitim açısından hazırlananlar biçiminde beş kısma ayrılırlar (2021: 42-67). Bu tasnif dikkate alındığında *Tûtî-i Vâzih*'in Türkçe açıklamalı, emsile esasına dayalı ve eğitim amaçlı hazırlanmış manzum bir gramer olduğu söylenebilir. Öğretici eserlere dair giriş kısmında bahsettiğimiz tasnifler dikkate alındığında *Tûtî-i Vâzih*, ansiklopedi niteliği taşıyan veya manzum sözlük halinde olan öğretici eserlere yakın görünmektedir.

SONUÇ

Klâsik Türk Edebiyatı, estetik sanatlı ürünler yanında, öğretici eserler bakımından da oldukça zengindir. Bu sahada akâid, fıkıh, seyahat, sözlükçülük ve hatta tarih gibi daha çok mensur eser oluşturulması beklenen sahalarda dahi, manzum ürünlere rastlamak mümkündür. Buna binaen klâsik edebiyatımız, zikredilen çok yönlülük bakımından dikkatle incelenmelidir. Çünkü genelde şark insanın, özelde geleneksel Türk toplum yapısının, manzum anlatı ve öğreti usulüne yatkın olduğu, bilinen bir gerçektir.

Bizim bu çalışmada Mustafa Vâzih'in *Tûtî-i Vâzih* adlı Türkçe manzum grameri vasıtasıyla izah etmeye çalıştığımız manzum gramer yazma geleneği, Klâsik Türk Edebiyatı'nda bilindiği kadarıyla, sadece üç örneğe sahiptir. Daha önce vurguladığımız üzere, zengin bir manzum sözlükçülük geleneğimizin olması sebebiyle gramer konularının da bu türden eserlerde aktarılması, gramer öğretimi gibi kısmen zor bir alanın manzumelere çekilme zorluğu ve dolayısıyla gramer öğretiminin mensur eserler üzerinden yürütülmesi, böyle bir tercih sebepleri olabilir.

Ana hatlarıyla kendisinden önceki tek örneğe benzeyen ve kendisinden sonraki yine tek örneğe modellik yaptığı anlaşılan *Tûtî-i Vâzih*, edebiyatımızdaki en kapsamlı manzum gramerdir ve kaleme alındığı XIX. asrın ilk yarısında sembolik de olsa manzum öğreti geleneğinin devam ettiğini göstermesiyle dikkat çekmektedir. Dolayısıyla bu yıllarda ülkemizde halen Farsça öğreniminin mühim olması ve o günkü Türkçenin geleneksel Farsçayı oldukça sade bir anlatıyla karşılayabilecek güçte olması hususiyetlerini *Tûtî-i Vâzih* sayesinde öğrenmekteyiz. Kısaca bu eser, geleneksel anlatı ve öğreti usulümüzün ne zamana kadar canlı olduğu, Farsça öğretiminin ülkemizde ne ölçüde ön planda tutulduğu ve Türkçenin sadeleşme evreleri hakkında önemli bilgiler vermektedir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Hasan (2010). "Şemseddin Sivâsî". *İslam Ansiklopedisi Cilt 38*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 523-526.
- Çetinkaya, Gökhan (2021). *Anadolu Sahasında Yazılmış Farsça Dilbilgisi Kitapları*. Doktora Tezi. Kırıkkale-Ankara: Kırıkkale- ve Ankara Üniversitesi Ortak Doktora Programı.
- Demirci, İlker (2012). *Tuhfe-i Vehbî-Manzum Sözlük/Transkripsiyonlu Metin-İnceleme-Sözlük*. Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir: Nevşehir Üniversitesi.
- Elbirlik, Tolga (2006). *Tuhfe-i Hüsâmî (16. Yüzyıl) Çeviriyazı ve Dil Öğelerinin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi.
- Kartal, Ahmet (2013). *Doğu'nun Uzun Hikâyesi-Türk Edebiyatı'nda Mesnevî*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yay.
- Kiremitçi, Ferdi (2015). "Klâsik Türk Edebiyatında Öğretici Eserler: Tanım, Tasnif, Örnek, Metin. A. Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 54: 313-352.
- Levend, Ağâh Sırrı (1973). *Türk Edebiyatı Tarihi I. Cild-Giriş*. Ankara: TTK Yay.
- Mustafa Vâzih (tlf. 1238/1822-1823). *Tûtî-i Vâzih*. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi. No. 5332/1. Vr. 14a.
- Öz, Yusuf (2010). *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. Ankara: TDK Yay.
- Topal, Ahmet (hızl) (2016). *Mustafa Vâzih Efendi, Gülistân Tercümesi-Güldeste-i Gülistân Hediyeten li'l-İhvân*. Erzurum: Fenomen Yay.
- Ünver, İsmail (1986). "Mesnevî". *Türk Dili Dergisi Divan Şiiri Özel Sayısı LIII (415-416-417)*: 430-463.
- Yıldırım, Yusuf (hızl) (2017). *Şemseddin Sivâsî, Umdetü'l-Edîb fi-Ta'lîm ve't-Te'dîb ve Es-sefâyah fi-Tercümeti'l-Levâyah*. Sivas: Sivas Belediyesi Yay.